

«ХҮНДҮНҮН» АК ЧЕМИ

Ийи чыл
бурунгаар
Мөңгүн-
Тайганың
Мөген-Бү-
рен суурун-
га сургакчы-
лап чорааш,

өредилге эрттирип келген
тоол башкының чугаазын
актып келдим: «Мал ажил-
гыйлыг, кидис өглүг көшкүн
оннар ак чемден аш-чем
ймаан боттары бүдүрүп
жылаар болза, кадыкшылга
аа эки.

«Хүнде-ле шаажаң ишти
шүтү ижи алырын сүмелеп ор-
е. Оон аңгыда хөмден са-
тар кылырын база тыва чо-
мга күзелдиим-биле өөредип,
түг-хуумну кириштирер мен»
деп, алыс угу Моолдун Цен-
ден Уртнасан башкы тыва
ылга чугаалап, чагыын берген
ве. Ол Дархан хоорайда сүт
албаазырадыр биче бүдүрүл-
лиг. Мөген-Бүренге келгеш,
бүдүрүлгениң ажил-ижинге ха-
арыштыр арга-дуржулгазы-
ле үлешкеним ол. Удатпаан-
«Мөген-Бүрен» күрүнениң
итарлыг бүдүрүлгези болуп,
т болбаазырадыр ажилын
елээн.

Бистиң республикада сүт
албаазырадыр биче бүдүрүл-
лениң ажиттынып турары
өрүнчүг. Оларның бирээ-
Чөөн-Хемчиктин Чаданада

сайгарлыкчы өг-бүле Улан биле
Айлана Саттарның «Хүндү»
көдээ ажил-агый бүдүрүлгези
болур.

Баян-Дугай, Сарыг-Алаак,
Хөндөргей девискээрлеринде
малын малдап чурттап чо-
руур төлөптиг малчыннарның
аалынга чедип, оларның ажил-
ижи-биле таныштывыс. Чөөн-
Хемчик кожуунуң көдээ ажил-
агый эргелелиниң даргазы
Эдуард Бирлей бистерни мал-
чыннарның Сарыг-Алаакта
кыштаанче атыкарыпты. Аалга
чеде бээривиске өгнүң херээ-
жен ээзи Айлана Сат уткуп
алгаш, бүдүрүлгези-биле бисти
таныштырды.

Боттарының мал-маганын
садып-сааргаш база чээли-биле
алган акша-хөреңгизин ажиллап
тургаш, биче заводту тургус-
кан. Оон өртээ 5 миллион 835
мун рубль. Чарыгдалдарның
50 хуузуң ТР-ниң Көдээ ажил-
агый болгаш аш-чем яамызы
төлөшкен. Оон мурнунда чыл-
дарда чүгле сүт садып турган
болза, эрткен чылдан эгелээш,
сүттен каш янзы чемнерни
бүдүрүп, садып эгелээн. Олар
бүдүрүлгезин найысылал Кы-
зылга, Чадаанага болгаш Сүт-
Хөлге садып-сайгарып турар.
Биче заводтуң дериг-херексе-
лин Новосибирскиде «Коллак»
фирмазындан садып алган. Ону
специалистер боттары келгеш,
эптеп-тургузуп берген. Сүтү
канчаар болбаазырадырын

«Хүндү» бүдүрүлгениң сүттен кылыглары.

Айлана Чадамбаевна көргүзүп
тура, тайылбырлады: «Бо за-
водта одалга, энергия, суг хан-
дырылгазы болгаш канализация
системалары шүптү бар. Сүтү,
хойтпакты, өскезинде эжегей-
ни болгаш өрөмөни хаптап, са-
валап турар бис. Бүдүрүлгениң
үндүрген хүнүн болгаш каяа
кылганын айтып каар. Заводтуң
иштинде соодар, чунар болгаш
арыглары өрээлдерни дерээн.
Бүдүрүлгениң дериг-херексе-
ли тускай хыналданы эрткен,
кайы-бир кезээ үрелир болза,
специалистер боттары келгеш,
эди бээр. Сүт кудар доскаар-
ларда электронуг санакчы-
ларны (датчиктерни) тургускан.
Изиг, соокту өйлеп турар. Сүтү
доскаарже куткан соонда, бол-

баазырадылга эгелээр. Маңаа
кижиниң киржилгези херекчок,
шүптүзун автомат боду кылыр».

Бүдүрүлгедө үш кижии ажил-
дап турар. Хүнде бир тонна
сүтү болбаазырадыр. Сүтү
Ильинканың «Каа-Хем» КУБ-
биле дугуржулга езугаар эккеп
турар. Ында хөй саваларны
санап көөрүмгө, 25 болду. Ол
дээрге 1 тонна сүт дээрзин
Айлана Сат чугаалады. А сарыг
суун хаваннарга берип турар.

Саттарның өг-бүлөзи чурт-
такчы чонга ажиттыг ажил-хе-
ректи эгелеп алган, эң-не кол
чүүл — ажилдың үрө-түнелди.
Олар «Чаңгыс суур — чаңгыс
бүдүрүлгө» төлөвилелиниң Кы-
зылга эрткен делгелгезинге
киржип, бүдүрген аш-чемин
делгеп, садып-саарган.

Чүрээниң ханызындан ажил-
агыйга бердинген өг-бүлө
малын өстүрүп, тараазын тарып
турар. Кыштагда олар боттары
делгем, чырык чуртталга ба-
жыңныг, а кадарчылар биче-
жек казанак бажыңнарда, оон
аңгыда чунар-бажың болгаш
мал кажаалары база бар. Бода,
шээр малдан өске хаваннар
база азырап турар, а чайгы
үеде ногаа аймаан база тарып
өстүрүп турар. «Олут орбас,
чыдын чытпас» өг-бүлө үш
уруглуг. Олар база ада-иезинге
аът дергизинден туттунуптар
апаргаш-ла, дузазын көргүзүп
эгелээн.

Саттарның өг-бүлөзи ышкаш
кызымак, эрес-кежээ болзувус-
са кандыг-даа бергелерге то-
рулбас бис.

Анисья ТЮЛЮШ.

Авторнуң тырттырган чу-
руктары.

sochi.ru
2014

Бо хүннерде
Россия чедиги
черде

2014 чылдың Олимпиа-
дазының чаа доозулган
маргылдааларның түңне-
лин езугаар бо хүннерде
бирги одуругну база-ла
Норвегия ээлээн.

Маргылдааларның ээл-
чеглиг хүнүнүң соонда Рос-
сияның чыынды команда-
зының түңнелдери — ниити
команданың медаль са-
ны-биле чедиги черинде
болган, 7 медаль чаалап
алган (1-3-3).

Россияның шилиндек
командазындан бир мөңгүн
медальды конькиге маңак-
чы Ольга Фаткулина чаалап
ап, 500 метр черге чарышка
ийиги черни ээлээн. Алдын-
ны ынчан корей кыс Сан-
Хва Ли алган. Ол бистиң
спортчувусту 36 секунда
мурнаан. Өске россияжи
кыстарның көргүзүү шоолуг
эвес болган, Екатерина Ма-
лышева 17-ги черни, Ан-
гелина Голикова — 18-ки,
Екатерина Лобышева —
25-ки черлерни ээлээннер.

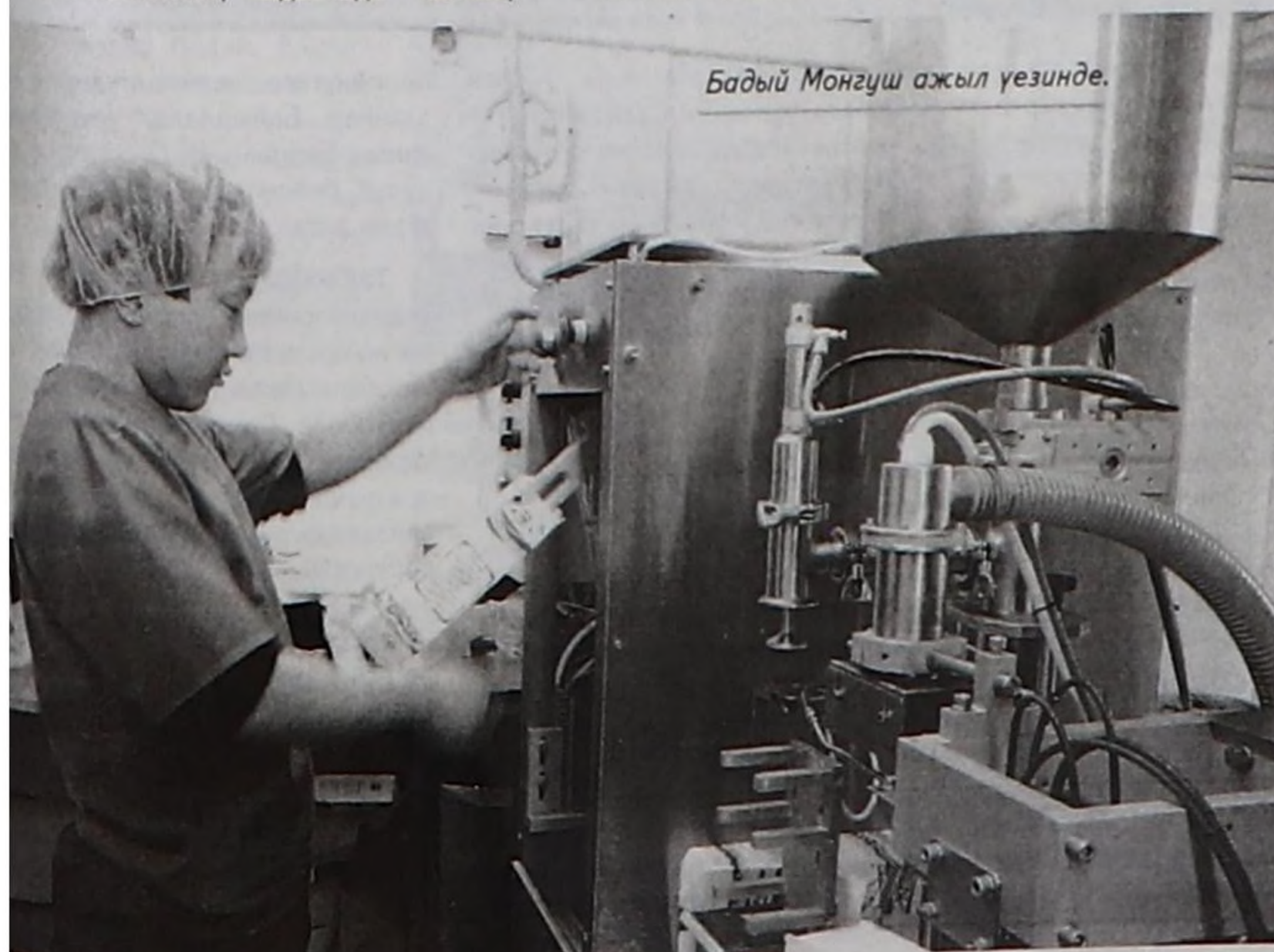
Россияның хаакчылары
база медаль чок арткан.
Херээжен спортчулар түң-
нел оюнче безин кирбээн,
а эр улустан россияжи
Сергей Устюгов чарыш үе-
зинде ушканының түңне-
линде олимпийжи медаль
дээш демисежиш шыдавайн
барган.

Россияның фигурлуг
чуңгулаашкын спортчулары
Татьяна Волосожар болгаш
Максим Траньков маргыл-
дааларның кыска програм-
мазының соонда мурнуку
одуругже үнгеннер. Ксения
Столбова биле Федор Кли-
мов үш дугаар, Вера База-
рова биле Юрий Ларионов
олар сески черде.

Керлингге Россияның
чыынды командазы бир
дугаар аштырышкына та-
варышкан. Хоккейге Рос-
сияның херээженнер ко-
мандазы ийиги тиелелгени
чедип алган. Аажок нарын
маргылдаага Японияның ко-
мандазын 2:1 санга уткан.

Олимпиада 2014-түн
медальдарының саны-би-
ле Норвегия бирги черни
ээлээн. Ийиги черде Кана-
даның, үшкүзүндө — Герма-
нияның чыынды командала-
ры болган.

Февраль 12-де Сочиге
Олимпиадага 6 комплект
медаль дээш күш шенээш-
киннери болган.

Бадый Монгуш ажил үезинде.

Хүннүң медээлери

Ажык удуртукчу

РФ-тиң субъектилеринин информастыг ажык чоруунун медиа-рейтингин 2014 чылдың январьның түңнели-биле «Мониторингинин национал албаны» үндүрген.

Россияның губернаторларының аразында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол массалыг информация чепсектеринге эң ажык удуртукчуларның бирээзинге санаткан. Январда федералдыг рейтингинин түңнели-биле ол 83 кижинин аразындан 19-ку черни ээлээн, Сибирьнин федералдыг округунун 12 губернаторларын 2-ги черде болган.

REGNUM информастыг агентилелдин дыңнатканын езуугаар алырга, федералдыг 500 ажыг, регионнарның 8 муң үндүрүлгелерин, телевидениезин, радиозун, парлагазын, информастыг агентилелдерин болгаш интернет-МИЧ-лерни сайгарган соонда рейтингини тургускан. Ону боттандырып тура, Россияның губернаторларының чүгле албан-езуунун дыңнадыгларын барымдаалаан. 2014 чылдың январьда 82 муң информастыг дыңнадыгларны сайгарган.

Информация талазы-биле элээн ажык үш удуртукчу Вологда областың губернатору Олег Кувшинников, Мурманск областың баштыңы Марина Ковтун болгаш Москва областың губернатору Андрей Воробьев кирген деп корреспондент дыңнаткан.

Боттарының тус-тус федералдыг округтарынга бирги черни ээлээннер: Тюмень областың удуртукчуу Владимир Якушев (УрФО), Чечен Республиканың баштыңы Рамзан Кадыров (Соңгу-Кавказ ФО), Иркутск областың удуртукчуу Сергей Ерошенко (СФО), Краснодар крайның губернатору Александр Ткачев (Мурнуу ФО) болган.

Ямал-Ненец автономнуг округтун удуртукчуу Дмитрий Кобылкин, Белгород областың губернатору Евгений Савченко болгаш Калмыкия Республиканың баштыңы Андрей Орловтун эң хаагы деп санааннар.

Уругларның кадыкшылы дээш

Тываның Кадык камгалал яамызының дыңнатканын езуугаар алырга, 2013 чылда 3565 уруглар санаторий-курорт эмнээш-кинин алган.

Оларның 109-у — инвалид уруглар, 77-зи — өкпе аарыг улус-биле кады чурттап турганнар, 71-и — бүдүн өскүстер, 21-и — кадет школарының сургуулдары, 99 уруг — Хову-Аксынга ЧЭТ үрелгенинден когарааннар болган. Ынчангаш, 2013 чылда санаторий-курорт эмнээш-кинин алган назы четпээн-нерин саны мурнукузундан 18,8 хуу хөй болган. Оон аңгыда хайгааралга турган аарыг уругларга боостазын, чүрзүн, ишти-хырнын, тыныш органнарын, нерв системазын болгаш хол-бүдүн эмнедип алыр кылдыр путевкаларны садып берген. Кызыл хоорай, Кызыл, Чөөн-Хемчик болгаш Барыш-Хемчик кожууннар өскелерден хөй путевкалар алганнар.

Федералдыг бюджеттин акша-хөреңгизинин күсели-биле 7-ден 15 хар чедир назылыг 1983 уругну «Озеро Шира» деп санаторийже чоруткан. «Белокуриха» санаторийге 205 кижичораан, инвалид 60 уруг «Озеро Горькое» санаторийге кадыын экижиткен, «Пионерге» — 53, «Кирицы» санаторийге — 24, «Голубая волна» — 45 уруг четкен. Ол ышкаш Тывадан барган уругларны «Отдых», «Вулкан», «Русское поле», «Юность», Калинин, Семашко аттыг, «Васильевское» санаторийлер хүлээп алган.

Республика бюджетинин күсели-биле 1150 оолдар болгаш кыстар кадыкшылын экижидип алыр аргалыг болганнар, оларның 666-зы «Тесь» санаторийге, 497-зи — «Красноярское загорье» чорааннар.

Уругларның санаторийже баар путевказының 21 хонукта өртээ 19530 рубль, бир хүннүң ортумак өртээ 930 рубль болуп турар. Ол акшада санаторийге эмнедиринин, чурттаарының, чемнениринин өртээ болгаш бичии кижини айыыл-ондактан камгаладыры база кирип турар.

Эрткен чылын республиканың төп кожууннар эмнелгелеринге санаторий-курорт эмнээш-кини негетинип турар уругларның электроннуг даңзызын тургускан.

ТР-ниң албан-езуунун сайтызындан.

Делегей чергелиг

ТЫВА УРУГЛАР ШЫЛГАРААН

Февраль 11-де ТР-ниң Чазааның Бажыңына Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Соңгу-Чөөн Азия чурттарының регионнар чагыргаларының ассоциациязының (АРАССВА) өөреникчилер болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринин сургуулдарының аразында чарлааны Соңгу-Чөөн Азия чурттарының дугайында чогадыглар мөөрейинге киришкеш, шаңналдыг черлер ээлээн уруглар-биле ужурашкан.

Тыва Республиканың өөреникчилеринин, сургуулдарының 20 ажыг ажилдарын 2013 чылдың чайын АРАССВА-ның секретариатының жюри кижигүннеринче чоруткан. Шыңгыш шилилгенин түңнелинде Кызыл хоорайның №3 ортумак школарының 11-ги класстың өөреникчизи Аржаана Куулар бирги черге төлөптиг болган. Кызылдың өскүс болгаш ада-иезинин хайгааралы чок арткан уруглар школа-интернадының 7-ги классчызы Буяна Монгуш, Тээли суур ортумак школарының 7-ги классчызы Дүгер Салчак, 10-гу классчы Челээш Дивии, 3-кү классчы Аялга Дивии, 2-классчы Белек Чоштак база Тываның көдээ ажыл-агый техникумунун 1-ги курузунун сургуулу Долаана Монгуш шаңналды алганнар.

Шолбан Кара-оол: «Бүгү делегейде билдингир, ат-алдарлыг, күчүлүг албан черинин мөөрейинге хөй санныг регионнар аразындан Тыва-

Аржаана Кууларны шаңнап тур.

тылгазының кезээнге кирип турар тургузуу делегей чергелиг дээди шаңналга төлөптиг болганын демдеглекседим. Ол дээрге кончуг эки демдек-тир. Чаа архитектурлуг комплексти тудуп дооскан соонда, Азия диптиң төвүн ээлеп чурттаан чонувус, ылаңгыя анык салгалы-выс мындыг ховар, онзагай, өскелерге дөмөйлөшпес черде амыдырап чоруурунга улам чоргаарланыр дээрзинге бүзүрээр мен. А Азияның өске чурттарының чону Тывага

риңерге идегээр мен».

Шолбан Кара-оол уруг бүрү биле чугаалажып, мөөрейге кириштирген ажилдарының дугайда айтырып, оларның келир үеде рулгалары-биле танышкан. ТР-өөредилге болгаш эртем сайы К.Бичелдей база ТР-ниң дашты экономика харылзааларының талазы-биле агентилелдин удуртукчу Ч.Ондар байыр чедиришкенин катчып, уругларга ам-тиилелгелерни, бедик тура-соруу

Тиилекчилер ада-иези болгаш башкылары-биле.

ның уругларының тиилеп, шылгараанынга аажок өөрүп, чоргаарланмышаан, ажы-төлдү мындыг бедик чадага чедир өөредип-кижизиткен башкыларга байыр чедирдим.

Азияның кайы-даа чүктеринден алгаш көөрге, оон төвү болгаш чүрээ Тыва Республика болуп, чер-девискээр талазы-биле Азия чурттарын каттыштырып турар. Ынчангаш төрзүн черивистин уруглары бо мөөрейге тиилээр-даа ужурул. Бо бодалды чугаалап тура, Кызыл хоорайда улуг диптиң төвүн илере-реткен «Азия төвү» тураскаалдың чанында девискээрни 2014 чылда долузу-биле чаартып өскерттир дээрзин уругларга болгаш башкыларга дыңнадысактым. Маанаа хамаарыштыр бүгү делегейде билдингир бурят скульптор, бистиң чаңгыс чер-чуртууус Даши Намдаковтун ажылдап кылганы «Хаан аңнаашкыны» дээр «Азия төвү» тураскаалдың архитектурлуг чаар-

аалдап келгеш, шынап-ла, төрзүн черимниң чүрээ, кол кезээ бо ыш-кажыл деп билип, бистиң чуртууусту магадап чанар ужурул.

Ынчангаш мындыг хевирлиг мөөрейлерге чүгле Кыдат, Корея чурттарының эвес, а катап-таттынмас төөгүлүг, төрзүн республикавыс дугайында база бижип, таныштырар болза деп уругларга сүмеледим. Чогаадыгларыңарга бижээниңер чурттарның культуразын, езу-чаңчылдарын сонугурап, чаа-чаа чүүлдерни билип алыры эки болбайн канчаар. Чүге дээрге Азияның чурттакчыларын чүгле чер-девискээрниң кожа-хелбээ болганы эвес, а оларның амыдыралының аяны, дөмөйлөшкөк культуразы база каттыштырып турар. Ынчалза-даа өске улуг хоорайларга, чуртарга эртем-билигни чедип алгаш, төрзүн республикаларның хөгжүлдизинге, оон келир үезинге үлүг-хуунарны кириштирип, чанып кээ-

өөредилгеге чедишкенин кезээннер. Байырлалда уруглар Тываның Баштыңының холундан хүдүлүг бижиктерни болгаш белектерни алган.

Тайылбыр: Соңгу-Чөөн Азия девискээринин шупту талазы-биле хөгжүлдизинге болгаш бүзүрелди харылзааларның системазын тургузары-биле Соңгу-Чөөн Азия чурттарының регион чагыргаларының аразында кады ажылдажылган сайзырадыры — АРАССВА-ның кол сорулгазы. АРАССВА-ның тургузуунче Россия Федерациязы, Корея Республика, Япония, Кыдат, Моно КУДР дээш, 6 чурттардан 71 региондыг чагыргалар кирип турар. Россиядан 15 регион бар. Тыва Республика 2006 чылда ассоциацияның кижүгүнү болган.

Азияна ТАУ

Ч.СААЯНЫҢ тырттырган уруктары.

«КЫЗЫЛГА – АРЫГ АГААРНЫ!»

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Чазакка болган чөвүрүл хуралга: «Кызылды көдээ суурга дөмей болдурбас херек. Печка-биле одаар бажыңнарны хоорай иштинге хөйү-биле тудурукту соксадыр херек, одаар төпчүткен чылыг бол-

дың ЧЭТ-тиң чылыг четкизинге кожарын төлевилелде көргөн.

ССРЭ буступ дүшкен соонда бо ажилдар кагдынган.

Кызыл хоорайның девискээринде хос черлерге 1992 чылдан 2014 чылга чедир, 22 чыл дургузунда казанактардан

бажыңнар найысылалывысты бир янзы каастаар ийик. Мындыг янзылыг бажыңнарлыг кварталды Сүбедей аттыг спорт комплекзиниң чанында, Карбышев кудумчунуң бажында база тудуп эгелзэн.

Бетики Каа-Хем суур биле Кызыл хоорайның Чөөн микрорайоннуң аразында хос девискээр турган. Аңаа участоктарны кижилерге чөпшээрер бээр, бир-ийи кааттыг бажыңнарны тудуп алырга, бетики Каа-Хем биле Чөөн микрорайоннар тутчу берген. Ында бажыңнарны шуптузун хөмүр-биле чылыдыр одаар. Маңаа печкалыг бажыңнарны тутпайн барып болур турган бе? Чүге дээрге Кызылдың ЧЭТ биле хоорай аразында чылыг болгаш изиг суг четкизин бо девискээр

биле одаар печкалыг бажыңнарны ында шыгырт кылдыр тудупкан. Оларны кайда, канчаар тутканындан найысылалдың ниити хевиринге оларның кандыг көстүрүнүң дугайында бодал кымның-даа бажыңга кирбээн хевирлиг. Ында даштыкы хевир кандыг-даа бажыңнар бар. Хөй чылдар эртер — бо бажыңнар Кызылдың чурттакчыларының «Шанхай», «Нахаловка» деп адап кааны эрги микрорайоннарда бажыңнарга дөмейлежи бээр. Бо чавыс девискээрге хөй квартиралыг каат-каат бажыңнарны туткан болза, хоорайның ниити хевирин улам аян кирир турган боор деп бодал бо кижиниң сагыжыңга кирер. Карбышев кудумчунуң бажында дөң кырындан бо девискээрге көөрге, ында бажыңнар калбак-калбак дөрт-булуңчуктар ышкаш кылдыр көстүр.

Кызылдың мурнуу талазында чаартыр туткан автотрассаның артында чоокта чаа тускайлап берген чер участоктарда база бажыңнарны оларның ээлери кым канчаар шыдаар-дыр, ынчаар тудуп ап турар хевирлиг. Хоорайның каат-каат бажыңнарының бараанынга ол дыка илдең. Хоорайның арты талазын куду Южный, Ангарский бульвар дээш, өске-даа микрорайоннарны чылдып турар чылыг четкизи чер кыры-биле шөйлүп баткан. Бо четкиниң чоогунга чүге хөй квартиралыг каат-каат бажыңнарны тудуп болбас турганыл? Спутник микрорайоннуң баарында хөй квартиралыг каат бажыңнарны тудуп-ла турар-дыр. Бир эвес ЧЭТ-тиң күчүзү эвээш болза, бо девискээрни чүге хос арттырып каап болбас турганыл? Чаңгыс, бир-ийи каат бажыңнарны электри-биле одап күш четпес бис. Ынчангаш оларның шуптузун печка-биле одап турар.

Найысылалдың ыжы, хөөзү кыжын көвүдээш, кижилерниң кадыыңга багай салдарлыг апарган-дыр. Дөң кырындан төпте бажыңнар көзүлбес.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун найысылалга печка-биле одаар бажыңнарның тудуун эвээжедир, одалгага ажыглап турар хөмүр-дашты эки кывар кылдыр болбаазырадыр талазы-биле хемчеглери найысылалдың агаарын арыг болдурар.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

ш электри хандырылгалыг каат бажыңнарны тударга — деп чугаалаанын Шын солундан номчааш, Кызыл — Абакан аразында орук-Буйба арттың кырында «пол-» деп адаарывыс камгалал эриниң аксының кыдыыңга тут, көк үжүктөр-биле «Кызыл хоорай — онза суур» деп тыва ылга бижип каан турганын актып келген мен. «Чоннуң каа-аа көскү» деп үлегер домакта келе сөглээн-дир. Ол бижик-Кызыл — Абакан аразында дашкан хөй кижилер көргөн. Хоорайның эрге-чагырга чер-ринге бөгүн чугаалажып тур-чүүлдү бир кижини шагда-ла херип каан-дыр.

Бистиң чуртувуска «эде ругустунушкун» мурнуу ча-ында Кызылдың ЧЭТ-тиң чүзүн улгаттырып, шупту дүрүлгө черлериниң одалга рлерин хаап, найысылалдың вискээринге хууда бажың-р тударын соксадып, каат бажыңнарны хөйү-биле тудуп, найысылалдың агаарын ыш, өдөн арыглаар талазы-биле мчеглери алган. «Шын», «Увинская правда» солуннар-«Кызылга — арыг агаарны!» рубрикага найысылалдың аарын арыглаар талазы-биле ыл-херектер дугайында док-амал парлап турган. Кызыл-иң агаары ынчан элзэн арыг арган чүве.

Совет үеде база найысы-лдың девискээринге бир-и каат чаагайжыды туттун-н бажыңнарны тударының левилелдерин кылып тур-н. Дөгээ даг баарында боду-далга төптүң микрорайоннуң левилелин белеткеп, на-ысылалдың мурнуу талазын-

Спутник микрорайоннуң левилелин дооскаш, аңаа-жың тудуп алыр күзелдиг-жилерге чер участоктарын-90 чылда үлөп берип эге-он. Спутник микрорайонга левилел чок бажың тударын-пшээрэвзэн болгаш, участок-лери тускай төлевилел бю-зундан тудар бажыңнарының левилелдерин садып ап тур-н. Бо микрорайонну Кызыл-

эглээш, ийи-үш каат коттед-терге чедир хөй бажыңнар туттунган, а Спутник микро-районга бажыңнарны кайы ха-маанчок тудуп каапкан. Олар шупту хөмүр-даш-биле одаар печкаларлыг. Найысылалдың чамдык микрорайоннары суур-жуң кылдыр көстүр апарган. Ол микрорайоннарда барып, бажың-балгатты канчаар ту-дуп каанын Кызыл хоорайның бөдүүн чурттакчызының карак-тары-биле көрээлиңер.

Даштыкы хевирин көрүштүг кылдыр туткан бажың бүрүзү

таварыштыр шөйлүп каан. Эвээш-даа болза, хөй каат бажыңнарны тудуп, оларны чылыг биле изиг суг, канализация четкилеринге кошкан болза, Кызылдың агаары-даа элзэн арыг болур ийик. Бир эвес хөй каат бажыңнар-ны чылыг болгаш изиг суг-биле хандыраарыңа ЧЭТ-тиң күчүзү чедишпес дээр болза, чылыг төвүнүң күчүзүн улгаттыргыже азы чылыг-биле хандырылганы экижидериниң аргазын тыпкы-же чедир бо девискээрни хоска арттырып каап болбас турган бе? Ам ол орайтаан. Хөмүр-

найысылалывысты аян кирир. Ындыг бажыңнар хоорайда чок деп болбас. Бии-Хем кожуун-дан Кызылче халдып кирип олар кижилерниң карактарыңа оруктун оң талазында ийи каат бажыңнар чайгаар-ла илдиге бээр — олар чараштыр көстүр, херимнерин безин тутканы ба-жыңнарның ниити хевиринге таарымчалыг. Оларның дашты-кы хевирин архитектурлуг онза-гай шимелдези-биле ылгалбас-даа болза, чогуу-на мындыг

Шалыңы кажыл?

Россияның Пре-зидентиң баш-кыларның, уруглар садтарында болгаш немелде өөредил-ге албан черлерин-де педагогика ажил-дакчыларының ажил төлевирин өстүрерин-ге хамаарыштыр май-да үндүргөн Чарлы-ның күүселезиниң түңнелдерин үндүр-ген.

Адырлар аайы-биле эрге-хоойлу актыларын болгаш «орук картазын» республикада хары угда хүлээп алган деп, Чазак Даргазының социал адыр-ны харылап турар ора-лакчызы Анатолий Дам-ба-Хуурак демдеглээн. Социал адырның күрүне болгаш муниципалдыг ал-бан черлериниң ажил-дакчыларының күш-ажыл төлевириниң системазын үе-чада аайы-биле сай-зыраңгайжыдарының та-лазы-биле ведомстволар аразының ажилчын бөлүү тургустунган болгаш ол ажилдап турар.

2013 чылдың дургузун-да ажил төлевирин өстү-реринге немелде бир мил-лиард 305,6 млн. рубль негеттинген. Республика бюджетиниң иштики кур-лавырларының күсели-би-ле, а ол ышкаш чарыгдал-дарны кызырганының база боттун орулгазын көвүдет-кениниң ачызында 443,8 млн. рубль мөөңнеттинген. Оон аңгыда федералдыг бюджеттен 861,8 млн. рубль кирген. Регион-нуң Чазаның ап чорут-кан бүгү хемчеглериниң түңнелинде баш удур са-наан көргүзүглер чедип алдыган. Ниити өөредил-ге албан черлериниң баш-кыларының ортумак ажил төлевири 2013 чылда 23 муң 420 рубль чедип, рес-публиканың ортумак дең-нелинден ажа берген. Уруглар садтарының ки-жизидикчилери ортумаа-биле 16 муң 739 рубльди, немелде өөредилгениң педагогика ажилдакчы-лары—17 муң 83 рубльди алыр апарган.

Россияның Президен-тизиниң майда үндүргөн чарлыктарын күүседири-ниң талазы-биле ажилдар ам-даа уламчылап турар. Тывада ортумак шалың 2012 чылда 22 муң 570 рубль турган болза, 2013 чылда—23 муң 100 рубль апарган. 2018 чылда 31 муң 700 рубль болур деп баш удур санап турар.

ТР-ниң албан-езузу-нуң сайтындан.

ЧОННУН ЭМЧИЗИ

Тывада бир дугаар эртип турар «Чоннун эмчизи» интернет-мөөрейге 70 эмчи киришкен. ТР-ниң Кадык камгалал яамызының сайтында республиканың бүгү булуңнарындан 599 кижиги санал-оналын, үнелелин кириген. Республиканың психиатрия эмнелгезинин бичии уруглар салбырының эргелекчизи Айнаш Викторовна Сандый-оол 100 үнү алгаш, ол атка төлөптүг тиелекчи болган.

— Бичии уруглар эмчизи болуп ажилчын базымнарны каяа эгелээн силер, Айнаш Викторовна?

— Красноярскиниң эмчи академиязын бичии уруглар эмчизи мергежилдиг дооскаш, улаштыр интернатураны бичии уруглар психиатры болуп эрттирген мен. Хуваалда аайы-биле Таңды кожуунуң Бай-Хаак суурнуң төп эмнелгезинге психиатр болуп ажилчын базымнарым эгеледим. 1997 чылдың октябрь айдан эгелеп Кызыл хоорайга бичии уругларның психиатр эмчилери чедишпес боорга, мени ынаар шилчтикени-биле бо салбырда ажилдай бердим. Ниити күш-ажыл стажым 18 чыл чедер берген. Тес-Хем, Эрзин кожуунуң эмнелгелериниң куратору болуп база аңгы-аңгы комиссияларда ажилдап турар мен.

— Студент чылдарыңардан эгелеп черле психиатр мергежилин сонуургап турдуңар бе азы кайы бир эмчинин сүмези бе?

— Интернатурага өөренип тургаш, психиатр мергежилди шилип алганымга ол үеде республиканың психиатрия эмнелгезинин улуг эмчизи Тамара Васильевна Ширижиктиң бо мергежил дугайында тайылбыры чедимчелиг болганындан деп бодаар мен. Психиатр эмчи кижилерниң сагыш-сеткилин өөренип, билип, ону эмнээр, бир тускай болуру мээң сонуургалымны оттурган боор. Ол ышкаш удуртукчу башкым Лариса Күжүгетовна Шойгу турган. Ооң мергежили психиатр деп чон билер. Ол сагыш аарый берген кижилер канчап аарый бээрин, ооң чылдагааннарын кижектер-биле тайылбырлап, аарыг кижилерниң бүдүн чуртталгазын, ооң чанында чурттап турар өг-бүлезинин, дириг амытаннарының дугайында безин чугаалаарга, аажок улуг сонуургал-биле дыңнаар турдус. Бир эвес ол үеде башкыларым ол эртемни солун эвес тайылбырлаан турган болза, кижиги ону сонуургавайн баар деп бодаар мен.

— Сагыш-сеткил, угаан-медерели кошкак уруглар-биле ажилдаары тускай, ооң дугайында тайылбырлап көрүңерем, Айнаш Викторовна.

— Бичии уругларны эмнээр-

ге ишти-хөңнүн чажырбайн чугаалап бээр. Мактаптар болза, сагыш-сеткилин ажыдып, дүвүредип турар чүүлдерин үндүр чугаалаптар. Үениң сайзырап-хөгжээни-биле өзүп орав салгалдың аажы-чаңында өскерлишкиннер эскертинип турар. Ынчангаш оларның иштики делегейин, өскээр чугаалаарга, сагыш-сеткилинде чүү болуп турарын барымдаалап чугаалажыр болза эки.

Эмнээшкин аарыг уругларның ада-иезинин эмчиге бүзүрелинден кол хамааржыр. Тыва чон ам-даа психиатр эмчилерден сестир, ында чүгле угаан-медерели, сагыш-сеткили багай кижилер эмнел турар деп бодаар. Шынында болза ол ыңдыг эвес. Чижээ, сагыш-сеткил дойлуушкуну (стресс) алган кижиги чогуур үезинде бисче кээрге, аарыгы дораан эмнеттине бээр. Бир эвес аарыг кижиги кадыынча сагыш салбайн, үе-шаанда эмнедип келбес болза, ол хоочурай бээр. Азы муңгарааш, арага-дарыже, наркотиктерже сундугуп, сагыш-сеткили дүвүрөп, чоок кижилеринден хоорук, хагдынчак кижиги болуп, кыдыындан өске аарыглар тып ал болур. Чижээ, сагыш-сеткили баксыраан, бир-ле чүвеге хомудаан уруг удувайн, дүвүрөп хонаар. Ооң уржуундан өөрөдигези кошкап, кичээлдерин шингээдип шыдавайн баар.

— Сагыш аарыглары канчап тыптып келирил, ооң чылдагааннары чүдөл?

— Бир кижиги азы дириг амытан уругну коргутканының түңнелинде, ооң уйгузу келбейн баар азы дүне билинмейн сидиктээр апаар дээш, аңгы-аңгы чылдагааннарлыг. Херээ астмалыг азы салгын оспазы-биле аараан, эддиниң изини улгаткан уруглар шаг чокталы бээр, ол үеде дембээрээр, караанга чүү-хөө көстүр, ол дээрге мага-бот хоранналы бергенинден, халдавыр (вирус) көвүдээнинден болур. Бо таварылгаларда ол аарыглар эмнеттине бээр. Иштиг ава арагалал, таакпылап азы ол үеде аарып турган болза, уругнуң өзүлдези, чугаа үнери орайтай бээр. Бистиң эмнелгеде уругларның өзүлдези орай, чугаазы чедир үнмейн турар. Кадык уруг болза, 1 харлыында, 10 сөстү чугаалап турар ажурлуг. Оон аңгыда халдавырлыг аарыглардан аараан уругларның сайзыралы озалдай бээр, «угаан-медерели четпес» деп диагноз салыр ужурга таваржыр бис. Ынчангаш олар тускай школаларда өөренип турар. Ада-иелиг уруглар Хөндергей, Кызыл-Арыг, Черби суурларда, а өскүс арткан уруглар Элегес-Аксын-

«Чоннун эмчизи» интернет-мөөрейниң тиелекчизи
А.В. САНДЫЙ-ООЛ.

да. Биске келген уругларның аарыының чылдагааннарын тодарадыр бис. Чижээ, уругнуң чалгаазында бе, ада-иезинин харыысалга чогуңда азы шын аарып турар бе дээш ону илередир. Ада-ие хүлээлгезин күүсетпес, арагалал-дарылап, уругларынча сагыш салбас болза, олар онаалгазын күүсетпейн, эш-өөрүндөн чыдып каар таварылгалар кайы хөй. Оларны социал кижизидилге талазы-биле чыдып каап турар уруглар дээр. Ада-иезинин, башкыларның, социал педагогтарның хайгааралы кошкаанындан болуп турарында. Бир эвес уругну уштап-баштап өөредир болза, эки талаже өскерилгелер көстүп кээп болур. Сөөлгү үеде башкылар уругларны бистиң эмнелгевиске эмнеткен соонда, дораан тускай школаларже чорударын кызыдар таварылгалар бар. Уругларның иштики делегейин хандыр өөрөнмейн, боттарындан чайладып, хөй күштү, үезин үндүрбезин кызыдар. Аарыг уругну угаан-медерелин хынап, ооң чанында чурттап турар өг-бүлезин, дөргүл-төрелин өөренип, хайгаарап, шупту талаларын көөр бис. Оон аңгыда уругнуң амыдыралда бодун шын алдынып билирин хынаар болза эки.

— Уругларны тускай эмнээр программалар-биле ажилдап турар силер бе?

— Ийе, школа назы четпээн уруглар, эге класс өөреникчилери, элээдилер-биле тускай ажилдаар программаларлыг бис. Сөөлгү үеде сагыш-сеткили дүвүрөп турар уругларның саны көвүдөп турар. Чижээ, школада эш-өөрү уругну кыжырып, көрбестей бергенде азы башкылары кончуп, шүгүмчүлөп туруп бээрге, аңаа сагышсырааш, уйгу-чыдыны баксырап, чүнү-даа херекке албастай бээр. Оон түңнелинде өөрөдигези баксырап, өскээр алаа-

гып, бажыындан дезип, багай чаңчылдыг уруглар-биле эдер-жип эгелээр. Арага ижиптерге, түр када суларай бээр, а нарын айтырылганы ол хевээр артып каар болгай. Чамдык уруглар-биле чүгле чаңгыс чугаа кылыптарга, оларның ишти-хөңнү билдинип, арга-сүмевис кадарывыска, эмнээшкин-даа херек чок болур.

— Эмнелгеде чыдар уругларның назы-хары болгаш эмнедир хуусаазы кайы хире ирги, Айнаш Викторовна?

— Бистиң эмнелгевиске 3 хардан 15 харга чедир, а диспансерге 18 харга чедир назылыг уругларны хүлээп, 15 хар четкен соонда эр азы херээжен салбырларга эмнедир. Элээди уруглар салбыры чок. Чугаазы орай үнүп турар уругларны бир ай, чүнү-даа херекке албастай бээр уругларны 40 хонук эмнээр. Аарыг кижиги бүрүзүнүң байдалдары аңгы-аңгы болур. Эмнээшкин соонда ол уруглар бистиң шыңгыы хайгааралывыска арттар. Чугаазы багай, бодунуң өзүлдезинден озалдай берген, аарыгы чазын, күзүн кирер уругларны ол үезинде сыкыртып, эмнерин ижиртип, бажыындан кээп эмнедип турар.

Шизофрениялыг, далар, тыртар уругларның саны эрткен чылдар-биле деңнээрге, өскерилгелер чок. 2011-2013 чылдарда аутизмниң (психиктиг өзүлдези кемниг уруглар) көргүзүлгери бичии өзүлделиг. Сөөлгү үеде чуруму багай, компьютер чокта шыдавас, оон хамаарылгалыг апаар аарыглар тыптып турар.

— Бо хүнде эмнелгеде чеже уруг эмнедип турарыл?

— Эмнелгениң чыдар салбырында 17 уруг бар. Республиккада учетта турар уругларның ниити саны 629 уруг бар. Кем-херек үүлгеткен элээдилерниң аразында эмчи шинчилгезин эрттиргениниң түңнелинде, угаан-медерели хирелиг болган таварылгада судтуң шиитпири езугаар бисте эмнедип турар уруглар хөй эвес-даа болза, бар. Ол уруглар шыңгыы хайгааралда, олар демдегледип келбес болза, бажыынарынче сүрүп, эмнээшкинин кылып, хынаар бис.

— Мындыг аарыгның когун үзе эмнеп болур бе?

— Чугаазы багай, өзүлдези озалдай берген, өске аарыглары чок уруглар, кыска школа программасындан чыдып калган болза, эки эмнээшкинден эштеринге чедир өзүлдези сайзырап, эмнеттине бээр. Шизофрения (угаан солудуудаар аарыг), тыртар, моораар уругларның аарыгы үзе эмнеттинмес. Аарыг уругнуң чурттап турар байдалындан кончуг хамаарылга-

лыг болур. Ада-иези эм-та үе-шаанда берип, шын хайраар болза, эмчиге чыдып нетпес болур. Аарыг хоочу бергени дээрге, ада-иези хайгааралы чедимче чок, урукылыктандырып хорададып азы чурттап турар бажыыңгадын, школазын солудууга, нээшкин үзүктели бергенин болур. Оларның чаа байда чаңчыгары дыка берге. Аар кирип турар үеде уруглар хорададыптар болза, бод эш-өөрүн кемдедип болур таварылгада дораан эмчиге чытгыш, ооң чылдагаанын тододып, тывар бис.

— Сөөлгү үеде элээди уруглар бодунуң амы-тыныга чедер таварылгалар хайла ол талазы-биле силерниң лаңардан кандыг ажилда чоруттунуп турар ирги?

— Кызыл хоорайга база республиканың аңгы-аңгы кожуну нарынга үнүүшкүннерни кылы социал педагогтар, психолог башкылар-биле лекциялар семинарларны удаа-дараа организастан эрттирип турар бис.

— Өг-бүлелерниң дугайында таныштырып көрүңер, Айнаш Викторовна.

— Өөм ээзи Андрей Анатольевич — чолаачы. Улуг уругу Ира — Кызылдың 5 дугаа школазының 11-ги классчы, хеймери Игорь 4-кү класска өөренип турар. Хостуг үе кызыы-даа болза аргыттырынга, угулзалап даараарыга ынак мен. Өг-бүлевис-биле «Сүбедей» спорткомплексинин спортчу маргылдаалар база тартырга шин, концерт көөрүгү ынак бис.

— Интернет-мөөрейге тилелгелиг болур мен деп бүзүрел турду бе?

— Биске ТР-ниң Кадык камгалал яамызындан эмнелгевиске мөөрей дугайында чарлаа дужаал келген. Ол дужаал-биле таныжып көргөш, «Улустун эмчизи» деп интернет-мөөрейге херек документилерни дужаадым. Интернет четкизи дамчыштыр соңгууру солун болду. Эмнелгеге хуралга, мени «Чоннун эмчизи» мөөрейниң тиелекчизи болган деп улуг эмчиге Снежана Малчиновна Дүктен-оол чарлаптарга, бүзүрөвээн мен. Ол ат дээрге меңээ аажок улуг идиг-дир. Мени деткип, соңгаан чонумга четтиргеним илередип тур мен, оларның үнелели меңээ эргим. Бо каш чылдар дургунда ажылым үре-түңнелдиг, ажыктыг үүлени кылып турардыр мен деп билишкенин сагыш-сеткилим өөрүп-тур.

— Республика чергелиг бир дугаар эрткен «Чоннун эмчизи» деп атка төлөптүг болганыңар дээш «Шын» солунуң номчукчуларының мурнундан байыр чедирип тур бис.

Шончалай ХОВАЛЫН

Чингис СААЯНЫҢ тыртып турган чуруу.

Афганистан, Кабул, Кандагар, Герат, Гиндикуш, Салангыны картадан сонуургап көрүп орташ, бо хары черлерге бистинь солдаттары тунушкунга киржип, коргунчуг дайыннын чакпыл огунга амы-тынын алысканын сактып келдим.

Афганистанга дайын 1979 чылдың декабрыдан 1989 чылдың февраль айга чедир 9 чыл, бир ай, 18 хонук үргүлчү-дүр, чээрбиги чүс чылдың ол берге үе-төөгүдө утундурбас болуп арткан.

Афган дайыны — эң-не берге, дайынчы маргыштыг, чөрүлдээлиг үе. Ол чылдар совет чоннуң сагыш-сеткилинге ар балыг кылдыр арткан. Бо дайынга барык 18 муң офицерлер, солдаттар маадырлыгы-биле амы-тынындан чарылган. Тывадан 462 солдат ук дайынга киржип, интернационалчы хүлээлгезин куусеткен. Оларнын аразында дайын уржундан бертик арктаннары-даа бар, 12 кижиги амы-тынындан чарлып, хары берге бажын салган. Салым-чол кижини кандыг-даа шылгалдаже ыдалаптар. Төрөөн чуртунуң болгаш бодунуң арын-турун бодап, кижиги каяа-даа төлөптин ааргүзөр ужурулг. Аажок күштүг чак-кышкыннарнын дыңзыг чалгыы сол-даттарнын чүректеринде коргунчуг ачы болуп арткан. Дайын-биле баш-тайгы ужуражылга, дүвүрээзинниг оттуг частышкыннар дүш-түлге бо-ла кирип кээрин, дайынны көргөн оолдар чугаа-лап турар. Тывадан барган оолдар үзүк-күлчүшкуннарга туруштуун, коргуш-күк эрес-дидимин болгаш төлөптин көргүскөн.

Афганчыларнын даңзызында ожу-к-кы дег үш алышкы бар. Оларнын улуу-дун бичиги тургаш-ла, шериг кижиги бо-луп чораан. Ооң күзели Ада-чурттуң уругу дайыннын коргунчуг, каржы чыл-дарынын дугайында киноларда эрес-ди-м маадырларны көргенинден төрүт-үнгөн. Леонид Кара-оолдун сагыш-сет-килинде маадырларнын ову-р-хевири бо-ла хевээр утундурбас болуп арткан. Ол Улуг-Хем кожуунуң Булуң-Те-ек ортумак школазын дооскаш, эр-м-билег чедип алыры-биле Кызылче-арупкан. Айыыл чок чорук комитеди-ни школазынче дужаарга, болдунмай-арган. Ол-ла изиг күзели-биле шериг-илищезинче дап берген, база оза-лан. Ам канчаар, кандыг-даа эртем-ожи-ге херек дээш, чолаачылар школа-ны өөренип эгелзэн. Өөренип турда, шериг албан-хүлээлгезин эрттирер үези-лген.

Леонид Кара-оол шериг хүлээлге-ни Казах Республиканың Семипала-тинск облазынга «Георгиевка-2» ракета-дээш эрттирген. Бир эвес күзелин-ге дер дээр болза, эртем албан херек деп-үлдү ол шеригге тургаш билген. Ону-дип алыры-биле Новосибирскиниң шериг училищезинче өөренип киргеш, аа лейтенант атты чедип, 1981 чылда-динишкынниг дооскан. Ооң сүмези-би-кады төрөөн дунмазы Юрий Кара-оол-а ол училищени 1985 чылда дооскан, училищени доозуптарга, ону Афгани-станче кирир солдаттар болгаш офи-церлерни белеткеп турган Туркестан-риг округунче чоруткан. Дунмазын Афганистанче чааскаандырзын чорудуп-ш, акызы кижиги чүнү бодап олурарыл? Моол Арат Республикага 1985 чылдың ноябрь айга чедир шериг хү-лээлгезин уламчылаан. Аңаа тургаш-РЭ-ниң Камгалал сайыдынче Аф-ганистанга шериг херзэн уламчылаар-дыр дилеп, рапортту бижзэн. Ооң-дүргөн рапортун езугаар Леонид Ка-ра-оолду Туркестан шериг округунче

Афганистаннын чаңгызы

Саян сыннарындан талыгыр ыракка...

аыткарыпкан, а Ташкентиге ону Ашха-бад дивизиязынын химиктиг камгалал батальонунуң бир ротазынын замполи-ди албан-дужаалга ажилдаар кылдыр чоруткан. Аңаа баргаш, ол дунма-зы Юрага ужуражы берген. Ийи кады төрөөн алышкы «хем ындынче» оларны чорударын четтикпейн манап турарын чугаалашканнар. Ынчалза-даа Леонид Кара-оолду ынаар чорударындан шериг баштыгы шуут ойталаан: «Афганистан-че ийи кады төрөөн алышкыны чорут-пас мен, ында өлүм-чидим-биле хол-башкан дайын чоруп турар — аванарны бодазыңарза!?!». Ол шын. Дайын болуп турар чуртче оолдарын чоруткан ада-ие дөмөй-ле хөлзээр болгай.

Леонид Кара-оол Ашхабадтан Узбе-кистанга барган. Баштай Афганистан-биле чоок чыдар республикалар — Уз-бекистан, Таджикистан болгаш Туркме-нияга дайынчы өөредилгени эртер. Аңаа бүгү талазы-биле белеткээр. Дайын өөскзэн чурт-биле совет шериглерни болгаш ок-чепсекти киририне чоок, эпиг республикалар бо.

1985 чылдың июль айда Леонид Ка-ра-оол парашюттан шурап баткаш, кем-дээшкин алгаш, госпитальга эмнедип чыткан. Шыырак белеткелдиг солдат-тарны Афганистанче чорудар үези база келген, баштай-ла Юрий Кара-оолду ынаар чоруткан. А Леонид Валерьеви-чини чөпшээрззэн. Хары черде тул-чуушкун шөлүндө дунмазы дээш ооң чүрээ черле оожургаваан. Чыл эрткенде 1986 чылдың октябрь 18-те аныяк капи-тан Афганистанче чоруур тускай даал-ганы алган.

А Кабулга алышкылар душ бооп ужуражып, чаңгыс дүне хөөрежи хонар аргалыг болган. Оон база аңгы-башка дайынчы хүлээлгезин күүседип чоруп-каннар. Неделя болганда, Леонид Ва-лерьевичини эң шыырак тускай бөлүк-че чоруткан. Тулчуушкунуң эң-не берге черлеринге барып, нарын байдалда салдыгын сорулганы шын шиитпир-лээр арганы тып шыдап, аңаа бүзүрзэн

солдаттарны билдиги удуртурунга бодун төлөптин-биле көргүскөн. Капи-тан кижиги чүгүрүк аыт мунгаш, селеме чайып, улусту мурнай кылайтып, изиг от иштинче чүткүвес болгай. Дайынчы эпиг турушту тып алыры чугула. Кор-гулчун октарга тавартып, өлүрү чайлаш чок улустуң салым-чолу кандыг болурун кым-даа баш удур чугаалап шыда-вас.

Афган дайынынын кадыг-дошкун тулчуушкуну, аңаа бүгү назынында ут-тундурбас болуп арткан. Кезээде ындыг амыр чүве кайда боор. Афганчыларнын хүн демдеглелдеринде мындыг бижик бар: «Кабул. Ыржым дүнелер ховар та-варжыр. Ындыг үелерде кижиги ам-даа чурттаарын бодаар. Ол дораан дайын-нын кадыг-дошкуну каракка чуруттунуп кээр: частышкыннар, шимзэн-дааш... Бо бүгү кажан төнер ирги?».

«Уйгу-чыдын чок дүннер-хүннер, коргунчуг, изиг оттуг оруктар, хары да-йыннын уржундан бистен чарлып чо-руткан эш-өөрүвүстүң ову-р-хевири са-гыш-сеткилге кирип келир. Чөрүлдээлиг дайыннын даалгазын шынчы күүсеткен бис...» — деп, Леонид Кара-оол бижзэн. Ол бөгүн «У-шу» федерациязынын пре-зиденти, «Тхэквандо» федерациязы-нын вице-президенти, «Чеди-Хаан» аттыг уругларнын спорт школазынын директору болгаш «Афганчылар фон-дузу» организациязынын удуртукчузу. Саян сыннарындан талыгыр ыракта Аф-ганистанга бодунуң төлөптин, эрес-ди-мдин көргүскөн үлегерлиг афганчы.

Афганчыларнын эрес-дидим чоруу төөгүдө мөңгези-биле артар. Төрзэн Тывазынче чанып кзеп, хөй чылдарда күш-ажылга идепкейлиг киржип, аныяк-өскөнниң патриотчу кижизидилгезинге үлүүн кириштирип чоруур.

Оон бээр чээрби беш чыл эрткен. Төрзэн чуртувустуң эрес-дидим аф-ганчыларынга хүндүткел чүгле фрон-тучулар эвес, оларнын-биле эгин кожа чурттап чоруур чону көргүзүп, оларга чоргаарланып чоруур.

Ася БАЗЫР-ООЛ.

Чурукту архивтен алган.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Совет шеригниң
Афганистанга дайынчы
хөделиишкыннериниң
доозулганындан бээр 25
чыл оюнга тураскааткан
хемчеглерниң дугайында

2013 чылдың декабрь 24
№754 Кызыл хоорай

Совет шеригниң Афганистан-га дайынчы хөделиишкыннериниң доозулганындан бээр 25 чыл оюн 2014 чылда байырлап эрттирери-биле Тыва Республиканың Чазаа-нын доктаадыры болза:

1. Совет шеригниң Афганистан-га шериг хөделиишкыннериниң доо-зулганындан бээр 25 чыл оюнга тураскааткан хемчеглерни 2014 чылда Тыва Республикага эртти-рер.

2. Капсырылганы бадылаар:

Совет шеригниң Афганистанга шериг хөделиишкыннериниң доо-зулганындан бээр 25 чыл оюнга тураскааткан хемчеглерни эртти-рериниң болгаш ооң белеткели-ниң талазы-биле организастиг ко-митетиниң составы (моон соңгаар оргкомитет);

Совет шеригниң Афганистанга шериг хөделиишкыннериниң доо-зулганындан бээр 25 чыл оюнга тураскааткан хемчеглерниң планы.

3. Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагыргазынын күүсекчи ор-ганнарынын харысалгалыг удур-тукчулары планнын күүселдезин айыткан хуусаада боттандыраар.

4. Совет шеригниң Афганистан-га шериг хөделиишкыннериниң доозулганындан бээр 25 чыл оюнга тураскааткан хемчеглер-ни эрттирериниң болгаш белет-келиниң ниити башкарылганын Бүгү-россиянын «Дайынчы акы-дунмалышкы чорук» (Кара-оол) (дугуржулга езугаар) хөй-ниити организациязынын Тывада салбы-ры чорудар.

5. Совет шеригниң Афганистан-га шериг хөделиишкыннериниң доозулганындан бээр 25 чыл оюнга тураскааткан хемчеглерни эрттирер талазы-биле планнарын ажилдап кылырын болгаш бады-лаарын Тыва Республиканың му-ниципалдыг тургузугларынын баш-тыңнарынга сүмелээр.

6. 2013 чылдың декабрь 20-ге чедир оргкомитеттин кижигүннери планче саналдарын кирир.

7. Бо доктаалдын күүселде-зин Тыва Республиканың Чазаа-нын Даргазынын оралакчызы А.П.Дамба-Хууракка дагзыр.

Тыва Республиканың
Чазааның бирги оралак-чызы Ш.ИРГИТ.

Чагаалар — амыдыралдын көрүнчү

ХАП «СУНОПКА»

1947 чыл. Чадаана хоорай. Уруглар шупту школаже өөренип кире берген. Ол өгнүң уруглары хей. Өөреникчи кижиге школага чугула чүүлдер хей херек дээрзи билдингир.

Алдын-сууттун ийи акызы база өөренип турар. Ол 9 хар ажа-даа берген болза, ада-иези ону өөрөтпөс, чүге дизе дуңмаларын алыр, өшкү кадарар кижиге чок. Ада-иези Чадаананың Эрик (Набережная) кудумчузунга, школа дужунга чурттап турган. Школаньң коңгазының эдери бажыңга безин дыңналып келир.

Өөреникчеп турган сонургак уруг акылары онаалга күүседип турда, оларның артынга туруп алгаш, алфавитти шуптузун өөренип алган болгаш, саннарны чүске чедир безин санап билер. Оң өөренир күзели дыка-ла күштүг турган.

Куруяк чай. Ол үеде ада-иелер уругларының кыжын кедер идик-хевин белеткээр дээр алгы-кеш эттээр, чөпкөк-чөгөй кылыр, тон даараар. Кончуг-ла чымыштыг үе. Бичии Алдын-сууттун хүлээлгелери база хей: өшкү-хой кадарар, дуңмаларын алыр, өг иштин аштап-арыглаар. Ынчалза-даа оң ал-сагыжи чүгле өөрөдилгеде. Күзөл ол хире күштүг. Авазының хейлең даараан ак суулумбу пөзүндөн элээн улуг кескинди артканын ол билер. Черле өөренир деп шиитпирлеп алган.

Бир эртен өшкү кадарып чоруурда, хачы, удазын, ине, үжүглел номун, ийи кыдырааш, карандашты ак пөске ораай тыткаш, чоруп каан. Өшкүлери хаактар аразынче кирип ойттай бээр, черге ак пөзүн чаткаш, оң кырынга номун салгаш «а-хаа, ажырбас-тыр» деп бодангаш, кырындан баг кылыр черин база кескеш, инезин удазын-биле сыптааш, даарап алган. Арыг, аккыр, чаражы кончуг «сунопка» болган. Херекселдерин шуптузун «сунопкаже» суккаш, өшкүлери аал өдөөнчө кирип сывырыпкаш, школаже чүгүрүп-ле каан.

Школага чеде бергеш, даштыкы улуг бозага кырынга «сунопказын» артыныч туткаш, туруп алган. Чапсар үези. Бир чараш кеттинген уруг чанынга келгеш: «Өөренириң ол бе? Каш класска өөренир сен?» — деп айтырган. «Ийе, өөренирим ол-дур» — деп харыылаан. Чогум клазын база ада-ваан, а иштинде «үжүктөрүн шуптузун билер, чүске чедир санап билер кижиге каш

класска өөренир чүве ирги» деп боданган. Демги уруг: «Школага өөрөнгөн кижиге сен бе?» — деп, турамы аажок айтырган. «Чок» деп харыылаарга, «ынчаарга бээр кел» — дээр клазынче кирип бергеш. «Адың кымыл?» — деп айтырарга, адын адап бээр-ге-даа, ол көрүп туруп-туруп, «хап сунопка, хап сунопка» дээр, чараш адың соонга багай сөс немээш, чүгүрүп-ле турган. Алдын-суут оң соондан хорадап сывыртажып турда, башкы кирип келген. Кичээл эгелээр. «Дүүн чүү деп үжүк өөрөнгөн ийик бис, уруглар?» деп башкының айтырымына уруглар холдарын көдүрүп турар боорга, Алдын-суут база холун көдүргөн. Башкы олче бажын согаш кылырга, күжүр Алдын-суут бүгү алфавитти эгезинден төнчүзүңгө чедир чугаалапкаш, чүске чедир санаан. Башкызы «эр хей» деп мактаан. Ол та каш дугаар кичээл турган, үр болбаанда, тарадыпкан. Кичээл соонда башкызы Алдын-суутту «даарта хүнден эгелеп өөренир сен, таптыг чараштыр кеттинип алыр сен» — дээр. Өөрээнинден ол бажынычче маңнап-ла каан. Чанып ора, школаже чоруурда, ол өшкүлери аал өдөөнчө кирип ойдадыпкан турганын сактып келген. Авазындан шала сестип, бажынычче кире бээр, ол уруун дилеп чоруур деп турган болган. Алдын-суут дүргөн-не: «Авай, мен өөренип турдум. Башкы мени даарта чараш кылдыр кеттинип алгаш, өөренип чедип кээр сен диди» — деп чугаалаан. Авазы чүү-даа чугаалаваан.

Орден-хавыязы хөрөк сыңмас

Алдын-суут школаже белеткенип эгелээр. Бир дугаарында чараш хеп кедер болгай. Акыларының бирээзиниң школадан алган бөдүүн (хлопок) бичилен калган костюм, чүвүрүн, горох шокарлыг платезин белеткеп алган. База ол ышкаш каасталгалары дээр эмежок: орус чоннун аш-чемге орнап турган орден-медальдарындан эгелээр, «чирик кызылдар», суг чинчилери, сыргалар, артында чечектер чуруп каан алюминий дыргак дээр, чүнү чок дээр.

Эртенінде школаже чоруурда, костюмунун хөрээнге орден-медальдарын, «чирик кызылдарын» кыстыргаш, мойнунга янзы-бүрү чинчилерин азынгаш, кулаанга сыргаларын кеткеш, ак «сунопказын» туткаш, школаже чоргаар базыпкан. Кла-

зынга кирип кээр, уруглар шупту ону үглей-ле берген. Чарашынып, тудуп-суйбап турда, башкызы кирип келгеш, хүлүмзүрүп каан. Кичээлдер соонда башкызы оң чанынга келгеш: «эртен өөрениринде бо бүгү чараш чүүлдерини уштуп каар сен, шүве, өөреникчи кижиге ындыг хей каасталга кетпес. Бажыңга кедип болур сен» — деп чугаалаан.

Алдын-сууттун адының төөгүзү

Өг-бүлө ийи оолдуг турда, кыс уруг төрүттүнерге, ада-иези аажок өөрээр. Хөлчөк боткур, ийи чаагы борбак кызыл бичии уруунун чаражы аажок боорга, кандыг ат-биле адап алырыл деп ачазы дүвүрөп, кожоларындан-даа айтырып турган. Ынчаарга оң кырган-авазы тургаш: «Кончуг чараш эртин даш бар. Улус оон чинчилер кылып чораан. Ол чинчини алдын-суут дээр. Чайынналып чырып турар эртин даш-тыр ийин. Ынчангаш урууну Алдын-суут деп адап ал» — дээр. Ачазы ол дораан улуг өөрүшкү-биле баштай улуг ирт өзээр, а оң соон дарый серге база «ойтур» салган. Серин күскү өйдө кезек өглер чаш уругнун доюн шак ынчалдыр эрттирген.

Бичии Алдын-сууттун орлан-шоваазы, эрес-кежээзи аажок. Ол өшкүлери кадарар, саар, авазында дузалажыр, дуңмаларын карактаар.

Алдын-сууттун элээди чылдары

4-5 класс четкекел турда, Алдын-суут орус кожоларының уруглары-биле ойнаар, каттап, мөөгүлээр. Ол орус угбаларының ырларын магадаар турган. Чамдыкта олар дайынга болган болушкуннар дугайында ырлашкаш, ыглажып-даа чоруурлар. Алдын-суут оларны кээргеп база кады ыглаар-даа. Ол олардан дайын дугайында янзы-бүрү коргунчуг чугааларны дыңнап, билип ап чораан. Орус дылга база эки чугаалаар апарган. Башкылары ону дыка мактаар болгаш аңаа аажок ынак.

Алдын-сууттун ада-иези орус кожолары-биле эп-найыралдыг, бот-боттарынга дузалажып чурттап чораан.

Оон бээр хей-ле суглар аккан, хей-ле чылдар эрткен. Алдын-суут орус, тыва дылдар башкызы болуп, 55 чыл иштинде улус өөрөдигезиниң шугумунга ажылдаан. Школа директорлап, методистеп, инспекторлап, кижизидикчи башкылап, чонунга бараан болуп келген.

Алдын-кыс САРЫГЛАР.

Кызыл хоорай.

Тараажы Михайлов

Сүт-Хөл кожунун Кызыл-Тайга суурда хүрере дуга берген арын шырайлыг, бодамчалыг карактарлыг, 60 харны ажа берген Михаил Комун-оолович Ондар — «ДТ-75» маркалыг тракторну хей чылдарда башкарып, чонун тараа-биле «азырап» чораан кижилериниң бирээзи. Бүгү назынында ол машина-техника-биле холбажып чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Езулуг-ла тараа чыды сиңе берген кижиге дизе частырыг чок. Күрүне ажылындан аңгыда, чаксы үеде суурнун чурттакчыларының малгашка дүшкен инектерин күчүлүг «ДТ-75» трактору-биле үндүр сөөртүп тургулаан.

Михаил Ондарга чон ам-даа өөрүшкүзүн илере-дип чоруур. Колхоз, совхоз дүшкен-даа болза, чон бурунгаар чүткүлдүг, тура-соруун ышкынмай, малын малдап, тараазын тарып чоруур. Совхоз үезинде Инек-Даштын шөлдеринге тараа ажааттынмас хей турганын Михаил Комун-оолович сактып чугаалап орат. Кожуун, сумулар-

га кончуг эки ажыл-иш-бараан болуп чораан келерниң кылган ажыл-уулу-ла эскертинмейн таварылгалар эвээш ындыгларга ол дорт харылгалыг. «Дагыр-эргек тыртар» деп улустун ме-чугаазы ханы уткалыг-лагай. Бөдүүн иштин кижилерү көрбөс чүве болза, дерин төп чорааш, ажы турган кижилерни агаа-кайын тывар бис.

Комун-оолдун оолд хей, шупту машина-техника салымныг. Тараа аңгы үеде комбайнны мунуптар алышкыларын эң улуу хаил ол. Ада-ызыгуурун тура ажылчын, кежээ ол кайын анаа олурар. Өө ишти чок апарган-даа бо уруг-дарыын чагыл-сур эки орукту айтып орат ол. Амгы үеде инек, хы кадарып чоруур. Чаңгыс чурттуглары ону Михайл деп адаар.

Сандю ТЮЛЮ

Сүт-Хөл кожун.

Кызыл-Тайга суур.

Дузааргак дарга

Хүндүлээчел, биче сеткилдиг аныяк кижиге эки чүүлдерни ыяап-ла чедип алыр. Улуг улуска ужуражы бергеш, хүлүмзүрүп, хол тудуп, менидилешкеш, амыдырал байдалын сонургаары дээр-ле ол кижиниң мөзү-бүдүштүүн херечилеп турары ол. Каш чыл бурунгаар Алдан-Маадырга акым чок апарга, Суг-Аксы суурнун үстүү талазынга чадалаш, машина манап, дозуп турарымга, аныяк оол халдып келгеш, сагыш човап, машина-зынга олуртуп алды. Ол дээр-ле ынчан кожунун ишти херектер килдизиниң ОШАЧКИ инспектору Хеймер-оол Дозурашович Ондар болган. Аныяк шагдаа Ак-Даш суур баар тургаш, мени Алдан-Маадырга чедирип каан.

Хеймер-оол Дозурашович

улаштыр ишти херектер килдизинге начальниктеп ажылда берген. Ол мээр «Хая чү» деп баштайгы шүлүктөр чыындызын ном кылдыр үн-реринге акша-хөреңги-би база аажок дузалаан. Ол дээр өөрүп четтиргенимни илеред олур мен. Амгы үеде бүдүш аныяк удуртукчу Тыва Республиканың Баштыңы—Чазаан Даргазының Сүт-Хөл кожунда бүрүн эргелиг төлээзи болуп, үрө-түңнелдиг ажылда чоруур. Чоокта чаа Кызыл эрткен республиканың ада-чыгыныч Хеймер-оол Дозурашович бодунун хуу машина-зы-биле кожунун делегациязын аай-дедир сөөртүп чедир-чорду. Мындыг биче сеткилдиг хүндүлээчел, сагыш човангач дузааргак удуртукчулардан үн-гер-чижек алыры артык эвес.

Кызымаккай сайгарлыкчы

Суг-Аксының чурттакчы-зы Чечен Васильевна Монгуш мурнунда кино четкизиниң конторазы турган эрги бажыны кожун чагыргазы-биле керээ езугаар септеп-селип алган. Ам ында көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң садыын ажыткан. Чечен Васильевнаның өөнүн ээзи Чойган-оол Монгуш олар демнешкеш, ак-тараа, арбай, сула, чарба база сүт, өреме болгаш шээр, бода малдын ээдин херек-

лекчилерге садып турар. 3 ылаңгыя соктаан далганы сүттен хол-биле кылган аны-чемни чон аажок сонургаар. Бо сайгарлыкчы өг-бүлө Чечен Монгуштун алдар-ыг ачазы Василий Дыгба-ович Ондар өг-бүлөзи-биле боттук дузаны чедирип турар. Аныяктарның ажыл-агыйы хөгжүлдени, чедишкенин күзеп каалынар.

Бораш ОНДАР

Сүт-Хөл кожун.

Байыр чедиришкннери

Юбилейиң-биле!

Часть башкы айының кайгамчык бо хүнүнде чартык чүстүң бажын «тепкен» Чойганмаа Санчаевна МОНГУШКА черниң каазы чечектерни сеткиливистен аас-кежик, өөрүшкүнү, амыр-тайбың чуртталганы күзеп, ам-даа чартык чүс чыл ажыр чурттаарын эш-өөрү «дужаап» тур бис.

Хандагайтыда чаңгысклассчылары.

Ажы-төлүвүске арга-сүмезин кезээде берип, оларның быжыг чөлөнгийжи болуп чоруур хүндүткелдиг кудавыс Леонид Ондарович КАН-ОЛДУН бөгүн чурттуңгун хүнү. Тыва Республиканың алдарлыг артизи кудавыска ам-даа чогаадыкчы чедиришкннерни, өг-бүлезинге аас-кежикти, узун назынны, каң дег кадык-сылды күзедивис.

Өвүрде кудаларындан.

Шагаа-биле! Бистиң эргим киживис Артур Далайович МОО-ХОО февраль 14-50 харлаар. Ол Ленин аттыг совхозка хөй чылдарда шаңнал-макталдыг, чонунга хүндүткелдиг, биче сеткилдиг чолаачылап ажылдап чораан. Үнүп келген Аът чы-биле аас-кежикти күзедивис.

Сандыктарның өг-бүлезинден.

КОММУНИСТЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Россия Федерациязының Коммунисттиг партиязының Тыва рескому, Кызыл хооркому болгаш район (кожуун) салбырлары РКПП кежигүннеринин партия документилерин чурттап турар черинге долдурары-биле РКПП кежигүннеринин бүрүткелин уламчылап турар.

Айтырыг тургузар чер: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100, каб. 1,2, РКПП-ниң Тыва рескому, Кызыл хооркому болгаш тус чер салбырлары. Телефоннар: 8(39422) 2-17-00; 8(39422) 2-05-52; 8(39422) 2-22-42.

Чарлап

Чөөн-Хемчик кожуунунң Чадаана ортумаа школазын 2008 чылда дооскан Саг-Шолбанович Монгуштуң адынга тывыскаан 17 АА 0006718 аттестаттың чит-барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Сукпакта (ГРТ) Аграрлыг лицей чоогунда 3 өрээл бажың садып турар. Төл балгалыг, ийи машина кирер гаражтыг, банялыг.

Харылзажыр телефон: 89232634084.

Өөрүп четтиришкн

Чаа-Хөл кожуунунң өг-бүле болгаш уругларга социал деткимче көргүзер Чаа чыл байырлалы таварыштыр «Чаа чыл» деп акцияны эрттирген. Аңаа социал байдалы берге уругларга чаагай, амдангыг белектерни чедирери-биле ачы-дуза көргүскен Тыва Республиканың Дээди Хуралының даргазы Кан-Тимурович Даваага, кожуун төп эмнелгезинин улуг эмчизи Андрей Васильевич Межекейге, Чаа-Хөл кожуунунң район судунун даргазы Кызыл-оол Константинович Монгушка болгаш ооң удурткан коллективинге база акцияга тепкейлиг киришкен кожуунунң албан организацияларынга болгаш хуу сайлыкчыларга деткимчези дээш четтиргенивисти төптүң коллективинин мурдан илередип тур бис.

Төптүң директору Виктория Васильевна Дамбадугарованың удуртулгазы-биле коллективтин ажылдакчыларының эрттиргени акцияның түңнелинде, ыдыралдың берге байдалынга таварышкан уруглар Чаа чылдың бүдүүзүнде уулгаазын» чүүлдер бүде бээр дээрзинге бүзүрэн. Акцияга киришкен шуп-деткиччилеривис бичии уругларның берге байдалын билип, оларны өөртүп бары дээш база катап өөрүп четтиргенивист илереттивис.

Чаа-Хөл кожуунунң өг-бүле болгаш уругларга социал деткимче көргүзер төптүң администрациязы.

Мөңгүн-Тайга кожуунунң Төлээлекчилер хуралы, кожуун чагыргазы, өөредилге эргелели, өөредилге албан черлеринин коллективтери Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга кожууннарның өөредилге шугумунга хөй чылдарда ашкылап, школа директорлап, өөредилге килдизин эргелекчилеп ажылдап чораан, «Улус өөредилгезинин тергини», күш-ажылдың хоочуну, Мур-Аксының элээдилерин «Угулза» аттыг немелде өөредилге черинин директору

Хертек Сундуевич ШОЛБАННЫҢ

генертен мөчээни-биле холбаштыр ооң ажы-төлүңге, төрелдеринге бол-аш чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

Тес-Хем кожуунунң Куран суурнуң чурттакчылары «Куранның хоочунна-» ансамблдин баяниси, бот-тывынгыр композитор

Авий-оол Дадар-оолович СИМЧИТИҢ

мөчээни-биле ооң өг-бүлезинге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

МӨӨРЕЙГЕ КИРЖИҢЕР, АНЫЯКТАР!

Тыва Республиканың Аныяктар херектеринин болгаш спорт яамызы «Сен – сайгарлыкчы сен» деп федералдыг төлөвилелди яамының шугуму-биле күүседип турар дээрзин дыңадып тур. Аңаа дүүштүр чыл санында республиканың «Аныяктарның бизнес-төлөвилели» деп мөөрейин эрттирип турар. Ол сайгарлыкчы ажыл-чорудулга кылыр дээн аныяк хамаатыларга күрүне деткимчезин көргүзеринче угланган.

Республиканың «Аныяктарның бизнес-төлөвилели 2014» мөөрейи 2014 чылдың февраль 1-ден июль 31-ге чедир дараазында үш үе-чадага эртер:

Бирги үе-чада: мөөрейиниң киржикчи бүрүзү бүрүткел майыын, бүрүткел майыынга капсырылганы (№1,2 капсырылгалар) долдурар болгаш долдуртунган бизнес-төлөвилелди бо дүрүмнүң 8 пунктузунга дүүштүр 2014 чылдың февраль 1-ден апрель 1-ге чедир кирир.

Ийги үе-чада: 2014 чылдың апрель 1-ден июнь 1-ге чедир эксперт жюризи бизнес-төлөвилелдериниң сайгарылгазын кылыр болгаш үнелелин бээр, ооң соонда мөөрейиниң түңнел үе-чадазынче кирер киржикчилериниң даңзын бадылаар.

Үшкү үе-чада: Мөөрейиниң түңнел үе-чадазынче кирген бизнес-төлөвилелдерни «Тыва – хөгжүлдениң девискээри» («Дүрген-2014») деп аныяктарның өөредилге шуулганынга дүүштүр 2014 чылдың июль 30-ге чедир хөй-ниитиниң мурнунга камгалалын эртер.

Бизнес-төлөвилелдерни дараазында угланышкыннар езугаар ажылдап кылыр болгаш кирир:

- бүдүрүлге-техниктиг ажылгалдын продукциязын белеткээри;

- инновация ажыл-чорудулгазы, аңаа продукцияның болгаш технологияларның чаа хевирлериниң ажылдап кылышкыны болгаш бүдүрүлгези кирер;

- чоннуң хереглел барааннарының бүдүрүлгези;

- аш-чем барааннарының бүдүрүлгези;

- көдээ ажыл-агый продукциязының болгазырадылгазы;

- туризм болгаш гостиница бизнестин сайзырадыры;

- чоннуң ус-шевер кылыгларын бүдүрери;

- спорт талазы-биле болгаш өске-даа чүүлдерге ачы-дуза чедирилгези.

2014 чылда күрүнениң аныяктар политиказының мурнады шиитпирлээр угланышкыны күш-культураның болгаш спорттун объектилерин тударының болгаш тус черниң бараан бүдүрүлгезиниң күрүне, хуу черлер кады ажылдажылгазының хевирлерин сайзырадыры болур. Эң эки төлөвилелдерин илередип тура, спорт объектилерин ажыдарынче, а ол ышкаш тус черниң бараан бүдүрүлгелеринче угланган төлөвилелдерни чугулап көөрү чугаажок.

Мөөрейге Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар, 30 хар чедир назылыг Россия Федерациязының хамаатылары кирир болур.

Бо дүрүмнү Тыва Республиканың Аныяктар херектериниң болгаш спорт яамызының www.molsport.tuva.ru деп албан-езуунуң сайтызының «Сен – сайгарлыкчы сен» деп кезээнде кириген.

КОНКУРС ЧАРЛАП ТУР

Тыва Республиканың Эрзин кожуунунң Мөрен сумузуң Төлээлекчилер хуралы «Тыва Республиканың Эрзин кожунунң Мөрен суму чагырга даргазының хостуг албан-дужаалын ээлээринге конкурсту чарлап тур.

Конкурска 18 хар четкен, дээди профессионал эртемниг, муниципалдыг албан чериниң удуртукчузунга 3 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг Россия Федерациязының хамаатызы кирир болур.

«Тыва Республиканың Эрзин кожунун Мөрен сумузуң» чагырга даргазының хостуг албан-дужаалынга конкурсту эрттирериниң дугайында чарлап турар парлаан хүнден эгелээш, 20 хонуктуң дургузунда документилерни ажыл хүннеринде 9 шактан 17 шакка чедир Тыва Республика, Эрзин кожуун, Мөрен суур, Дажымба Данил кудумчузу, 22 деп адресе Мөрен сумузуң Төлээлекчилер хуралының өрээлинге хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Эрзин кожунунунң Мөрен сумузуң чагырга даргазының хостуг албан-дужаалынче конкурс 2014 чылдың март 18-те Мөрен сумузуң чагыргазынга 10 шакта болур.

«Тыва Республиканың Эрзин кожунун»

нун Мөрен сумузуң» чагырга даргазының хостуг албан-дужаалынга кандидаттар конкурс комиссиязынга дараазында документилерни кирир:

1) муниципалдыг албан-дужаалды ээлээрин дилээн хуу билдиришкн;

2) Россия Федерациязының Чазааның төлээлеткени федералдыг күүсеки органның доктаадып тургускан майыын езугаар бодунуң холу-биле долдурганы болгаш адын салганы анкетаны;

3) паспортунуң хоолгазы;

4) күш-ажыл дептериниң хоолгазы;

5) эртем-билинин дугайында документилериниң хоолгазы;

6) муниципалдыг албанга киреринге шаптык болур аарыгның чогуңу дугайында медицина албан чериниң түңнелин;

7) шииткен барымдаазы төнгөн дугайында медээни;

8) Федералдыг болгаш регион хоойлужудулгаларда көрдүнгөн өске-даа документилериниң хоолгазын.

Айтырыг тургузар телефон: таксофон 83943922801, 89235518357, 89232664904.

Документилер хүлээп алыры 2014 чылдың март 17-де 17.00 шакта доостур.

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва извещает о проведении 06.03.2014 г. в 14 часов в зале заседаний администрации Чаа-Хольского кожууна, расположенного по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, публичных слушаний по вопросу образования двух земельных участков путем раздела земельного участка с кадастровым номером 17:14:0201009:53, с общей площадью 1200 кв.м., из категории земель населенных пунктов, расположенный по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Ак-Дуруг, ул. Дружба, дом 43, и изменения разрешенного использования (назначения) с разрешенного использования «для ведения личного подсобного хозяйства» на два земельных участка: с видом разрешенного использования «для ведения личного подсобного хозяйства» с общей площадью 1140 кв.м., из категории земель населенных пунктов, расположенный по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Ак-Дуруг, ул. Дружба, дом 43; и на вид разрешенного использования «для размещения объекта торговли» с общей площадью 60 кв.м., из категории земель населенных пунктов, с присвоением адреса: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Ак-Дуруг, ул. Дружба, дом 43 «а».

И.о. начальника отдела по имущественным и земельным отношениям и юридическим вопросам администрации Чаа-Хольского кожууна А.В. ДОКПУТ.

Спортчу амыдырал

Бедик тура-соруктуң ачызында

Чоокта чаа ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизинин) даргазы Каң-оол Даваа болгаш депутат Маргарита Чүлдүм Тыва Республиканың бокска чыынды командазының кежигүннери-биле ужурашкан. Олар Москва хоорайга январь 27-ден февраль 1-ге чедир болуп эрткен Россия Федерациязының Чепсектиг Күштеринин бирги чери дээш элээди оолдар ортузунга маргылдаага чедиш-кинниг киришкеш келген. Соян Монгуш 52 деңзиге алдын, Ай-Демир Уржанай 50 кил деңзиге мөңгүн, Аңгырак Чамзырай болгаш Адюш Шоолай 50, 41,5 кил деңзилерге хүлер медальдарны чаалап алганнар.

Маргылдаага Россияның аңгы-аңгы булуңнарындан нитизи-биле 103 элээди оол киришкен. Ук хемчегге боттарының элээди, аныяк үелеринде алдар-атты чедип алган Россияның, Европаның болгаш делегейниң бокс «сылдыстарының» келгени хөйүнү сонуургалын болдурган. Бистин оолдарның тренери, Тес-Хем кожуунуң элээди уругларның спорт школының башкызы Самед Калзанович Чимбияның чугаалап турары-биле алырга, маргылдаага чижилге улуг болгаш, бичии-даа частырыг кылыры

Депутаттар маргылдааның тиилекчилери-биле.

кончуг айыылдыг турган. Чүгле хөй чылдарның дургузунда кызымак белеткенип келгенинден болгаш боттарының дайынчы мөзү-шынары, бедик тура-соруунуң ачызында оолдар эки көргүзүлгелерни чедип алган. Бо алдын, мөңгүн, хүлер медальдарны кызыл күш-биле чаалап алган деп болур-дур ийин. Ол ышкаш Самед Чимбия бистин

республикага бокстуң сайзыралына кирип чоруур үлүг-хуузу болгаш спортчуларга материалдыг дузаны көргүзүп турары дээш, Дээди Хуралга, даргазы Каң-оол Даваага, ТР-ниң Бокс федерациязынга, спорт болгаш аныяктар херектеринин сайыды Уран-кыс Ондарга өөрүп четтиргенин илереткен.

Каң-оол Даваа спортчулар-

га, оларның тиилелгеи дээш байыр чедирип, төрөөн Тыва-зын чүгле Россияга эвес, а Европага, харын-даа делегейге алдаржыдып чоруурун күзөөн. Ынчангаш оолдарның ам-даа мурнунда спортчу хемчеглеринге чедишкиннерни күзеп каалыңар!

Алдынай БАДЫ-ХОО.
Чурукту архивтен алган.

Каратэ

чемпионаты

Февраль 16-да «Сүбедей» спорт комплекзинге совет шериглерни Афганистандан үндүргениниң 25 чылынга тураскааткан 14 хардан өрү назылыг эр, кыс спортчулар аразына каратэ чемпионаты болур. Аңаа Сибириниң эң-не шыырак каратэ спортунуң тергиннери кээп киржир. 200 ажыг киржикчилег ол маргылдаага Тывадан 30 ажыг оолдар, кыстар күжүн шенежир.

У-шуга чедишкиннер

Тоора-Хем суурда хөй-ниитичи эгелээшкин-биле ажылдап турар Сергей Оюннуң удуртуп турары ушу секциязының спортчу чедишкиннери эвээш эвес. Тренер башкы уругларны ушунуң аңгы-аңгы хевирлеринге белеткеп турар. Секцияже барып турар өөреникчилер база улуг сонуургалдыг болгаш чедишкиннерлиг.

Сергей Оюннуң ажылын үнелеп, Тожу кожуунуң өөредилге эргелели башкының кижизидикчилерин болгаш оларның

ада-иезин чыып, ужуражылганы эрттирген. Аңаа республика чергелиг маргылдааларга база чедишкинниг киришкеш, тиилелгелиг болган бичии спортчуларны чалаан турган. Оларга кожуунуң өөредилге эргелелиниң мурнундан хүндүлел бижиктер биле өртектег белектерни, а оларны өстүрүп кижизиткен ада-иезинге өөрүп четтиришкенин илереткен бижиктерни тывыскан.

Январь төнчүзүнде республиканың найысылалы Кызылга совет шериглерни Афганистан-

дан үндүргениниң 25 чылынга тураскааткан ушунуң таолу чуньдун, соңшоу хевирлеринге болуп эрткен маргылдаага база чедишкинниг киришкен. Аңаа Бурнэ Оюн, Күдерек Билижик база Анжелика Бичемей бирги черге төлөтпиг болганнар. А ийиги черни Сара Хандыңмаа, Денис Ооржак, Кристиан Хертек, Александра Посохина болгаш Василиса Ооржак олар алган.

Демир-оол САЛЧАК,
методист башкы.
Тожу кожуун.

Хамаатыларның эрге-ажыктарына
БОКТУ СУД ДАМЧЫШТЫР...

Бүдүрүлгениң болгаш аш-чеминиң артынчыларын чайладырының талазы-биле хоойлужудулганы тус чер бот-башкарылга органнарының канчаар күүседип турарын Бай-Тайга кожуунуң прокуратуразы хынаан.

Кожуунуң Бай-Тал, Кызыл-Даг, Тээли болгаш Хемчик сумуларының девискээрлеринде чер участоктарында хереглелден үнген чүүлдер: картон хааржактары, полиэтилен халтарны, шил болгаш пластик саваларны, эрги идик-хепти, мал төөктерин болгаш кештерин, дадарган

демир аймаан болгаш ажыглаар аргажок артык кезектерниң кайы хамаанчок окта-тынганын прокурор хыналдазы илереткен.

Россия Федерациязының Конституциязының 42 чүүлүнде хамааты кижилериниң чогуумчалыг байдус хүрээлини, ооң байдалының дугайында шын медээни алырын, экологтуг хажыдышкын үезинде ооң кадыкшылынга когарал чедиртинер болза, ону эгидерин магадылаан. Ол кайы хамаанчок төктүнген бок тодараттынмаан кижилерниң чогуумчалыг байдус хүрээлинге чурттаар эргезин хажыдып турар.

Көдээ сумуларның чагырыкчыларын

кайы хамаанчок төктүнген бокту арыгладырын суму чагыргаларына хүлээндирериниң дугайында негелдени район прокурору Бай-Тайганың район судунче кириген. Ол негелдени суд хандырган болгаш тус чер бот-башкарылга органнарынга бо чылдың май 1-ге чедир чер участоктарында төктүнген бокту арыглап-аштаарын хүлээндирген.

Судтуң шиитпириниң күүселдезин район прокурору бодунуң хыналдазынга алган.

Руслан МОНГУШ,
Бай-Тайга районнуң прокурору.

Культура болгаш уран чыгарыш

ТЫВА-
«КУЛЬТУРА»
КАНАЛДА

«Ырактан чагаал деп бөлүктүн Тыва тирттырган документ диг фильм хевирлиг ле-дамчыдылганың ки көргүзүү «Культура» телеканалга февраль 1-те болур.

Ол үндүрүлгени «Ак орда» деп адаан. Тирттырыкчы бөлүүнүң удуртукчузу Там Родинона мынчаар тайыптыр: «Тывада черниң вири баштайгы үеде аай-башка тывылбас ышкаш сагынар турган. Чөөн-Хемчик даглары көзүлбес, кижик көжүп турары шыдыраадалары ышкаш. Дугаар тыкан соонда ак өңнү шыдалгаш, ноян мурнунда ооң көжүптөр сен. Ол ак болска өңнөр чаңгыс түңгө чедирер — ол шыдыраа көрбиле кижиниң бүгү назын эртер. Чүрек ырлап эгелз уянгылыг аялгалар тыпты. Эки чүүл бүрүзүн Тывада деп санаар.»

Бодунуң ак оруктуг төөзүн чогаалчы Маадыр-оо Ховалыг, хөөмейжи Алд Тамдын, «Азас» заповедниги эртем ажылдакчызы, биология эртемниң кандидаты Нина Молокова, даш чокузу Олег Көшкендей ооң чугаалап турарлар.

Ол ийи телепрограмманың баштайгызын 2013 чылдың декабрь 6-да «Санкт-Петербург — Культура» күрүнениң телерадиокомпаниязы көргүскен дээрзи сагындыраал. Ооң материалдарын республиканың Информатизация болгаш харылза-яамызының деткимчези-биле эрткен чылдың сентябрьда Тывага чыгган.

Документ-публицистика фильмнериниң «Ырактан чагаалар» деп бөлүү Россияның ырак-узак черлерининиң культураны амыдыралының чоңунуң культуразын камгалат арттырып турар кижилериниң чаңылдарның болгаш эзулалдарның дугайында таныштырып турар ол федералдык «Культура» каналга барык оң чыл дургузунда үнүп келген.

Ол программага ажылдааннар: сценарийниң автору болгаш режиссеру Тамара Родинона, оператор Владимир Морозов, видеомонтажер Вадим Баранов, монтаж режиссеру Роман Супрун, ассистент-режиссер Зарина Тотова болгаш өскелер-даа.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылза-яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-18-10, сот.тел.: 8-923-383-78-88. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлаан ама. Тираж 8075. Чагыг 16. Номерни парлагашке дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн. Херечилелдиг дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлагынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылардың дыйнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.